

Запобігання корупції в приватній сфері в Україні

Баранов С.О.

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративного права
та адміністративного процесу

Важливим завданням оновленої влади в Україні на сучасному етапі залишається остаточне формування та подальша реалізація ефективної антикорупційної політики як в публічному, так і в приватному секторі.

На шляху руху України до Європейських стандартів у сфері протидії корупції державою було здійснено низка організаційно-правових заходів - прийнято спеціальний антикорупційний закон та де-кілька інших законодавчих актів антикорупційного спрямування, схвалено Концепцію боротьби з корупцією, розроблено спеціальну антикорупційну програму, на політичному рівні проголошено курс на посилення протидії цьому суспільному злу тощо. Однак, ці та інші, здійснювані в державі та суспільстві, заходи не дали відчутних позитивних результатів у справі протидії корупції.

За даними Міжнародної антикорупційної організації Transparency International в оприлюдних на початку 2020 року в дослідженні «Індекс сприйняття корупції-2019» Україна дещо покращила свої показники у протидії корупції її результат склав 30 балів, що визначило 126 місце серед 180 країн світу [1]¹. **Ці наведені данні свідчать, про необхідність подальшої активізації діяльності у цьому напрямі держави та усього українського суспільства.**

Слід відзначити, що останнім часом все більшої актуальності набуває протидія корупції в приватній сфері, зокрема у сфері економічної діяльності.

Правова регламентація запобігання корупції у приватному секторі закріплена була у законах України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні на 2014–2017 роки» від 14.10.2014 року №1699-VII та «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 року №1700-VII, Кримінальному кодексі

¹ Індекс сприйняття корупції - 2019.URL: <https://ti-ukraine.org/news/cpi-2019> (дата звернення: 03.03.2020).

України від 05.04.2001 року № 2341-III. В Антикорупційній стратегії запобігання корупції в приватній сфері є окремо виділеною проблемою, визначаються мета та заходи для її подолання [2]². Розділ X Закону «Про запобігання корупції» має назву «Запобігання корупції у діяльності юридичних осіб» і також передбачає основні заходи протидії корупції [3].³

Найбільш негативною властивістю корупції є те, що вона проникає в усі сфери суспільного життя і стосується більшості суспільних відносин, перш за все тим, яким властиві дозвоільно-розпорядчі ознаки. Йдеться про сферу адміністрування економічною діяльністю: цивільні, господарські та інші відносини, які можна об'єднати з допомогою поняття «приватність».

Отже, корупція також стала складовою приватного життя. Для розуміння масштабів проблеми і для наведення класифікації сфер, в яких корупція проявляється, нам необхідно розуміти, що цей соціальний феномен має умовний поділ за критерієм суспільних відносин, всередині яких виникають корупційні прояви. Мова йде про поділ корупційних проявів за сферами суспільних відносин, які мають високі корупційні ризики: приватна сфера та публічна сфера.

Корупція у бізнес-середовищі має два аспекти: корупція у відносинах з посадовцями органів публічної влади та корупція у самому приватному секторі.

Приватна сфера - це сукупність суспільних відносин, яка складається серед окремих осіб (юридичних або фізичних) з приводу реалізації приватних інтересів. На відміну від приватної сфери, публічна сфера передбачає обов'язкову наявність державного або суспільного інтересу [4, с. 191].⁴

Дослідження проявів корупції дозволяє зробити висновок, що її сфера не обмежується лише державним сектором. У приватних комерційних підприємствах керуючі використовують свою дискреційну владу при укладанні

²³ Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки: Закон України від 14 жовтня 2014 року №1699-VII. //Відомості Верхов. Ради України (ВВР), 2014, №46, ст. 2047.

³⁴ Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року №1700-VII.// Відомості Верхов. Ради України (ВВР), 2014, №49, ст. 2056.

⁴Тихомиров Ю.О. Современное публичное право: Монографический учебник. – Москва: Эксмо, 2008. - С.191.

контрактів, наймі нових працівників, нагляді над підлеглими. Це відкриває можливості для дій з метою отримання особистої вигоди, які при цьому можуть наносити економічні збитки власникам, або акціонерам компанії.

Таким чином об'єктом корупції у приватному секторі виступають три окремі групи суспільних відносин: перша група – це суспільні відносини, змістом яких є встановлений законом порядок здійснення своїх повноважень державними службовими особами та службовими особами місцевого самоврядування (інтереси публічної служби); друга – це суспільні відносини, змістом яких є встановлений законом порядок здійснення своїх повноважень іншими службовими особами (інтереси приватної служби); третя – суспільні відносини, змістом яких є встановлений законом порядок здійснення своїх повноважень особами, які надають публічні послуги.

Головні ризики, що несе підприємцям внутрішньо бізнесова корупція - це зниження конкурентноздатності, оскільки корупційний підкуп веде до втрати навичок чесної конкурентної боротьби та розбещення персоналу. Його прагнення до швидкого та легкого збагачення призводить до зниження кваліфікації та професіоналізму серед працівників. Звичка вирішувати питання за допомогою «відкатів» нівелює важливість професійних знань, навичок та досвіду, ставить під загрозу репутацію компанії. У разі викриття фактів корупції, компанія може опинитися під тиском правоохоронних органів. В той же час, корупція порушує права споживачів: завищуються ціни на продукцію, бо до неї додається вартість затрат на «відкати», зменшується рівень чесної конкуренції.

Негативний вплив корупції в приватному секторі має два основні напрямки: 1) заважає становленню нормального бізнессередовища, 2) сприяє корупційним угодам у приватному секторі шляхом розвитку неофіційних зв'язків між бізнесменами та державними службовцями.

Сьогодні хабарі, «відкати», уникнення встановлених процедур вважається «нормальною» бізнесовою практикою. В результаті широкого розповсюдження «тіньової економіки» неформальні угоди, недоброчесна конкуренція та підміна

нормальних етичних стандартів кримінальними «поняттями» є достатньо поширеними явищами у приватному середовищі. Існування потужних неформальних зв'язків між бізнесменами, політиками, державними службовцями та правоохоронцями приводить, як мінімум, до конфлікту інтересів і нерідко до системної корупції.

За експертними оцінками, у приватному секторі найчастіше зустрічаються такі форми корупції, як: хабарі за працевлаштування (33 %), купівля інсайдерської інформації (37 %), змови щодо утримання цін на певному рівні (38 %), купівля інформації щодо тендерних пропозицій (34 %), «відкати» (46 %) [5]⁵.

До цих видів також можна додати ще фаворитизм (практика надання несправедливих преференцій одній особі або групі осіб за рахунок інших), непотизм (форма фаворитизму, заснована на наданні переваг близьким родичам) та кронизм («панібратство» – практика надання переваги друзям або колегам; різновид фаворитизму), виникнення конфлікту інтересів у працівників приватного підприємства, отримання подарунків та привілеїв, порушення етичних правил поведінки. Слід відзначити, що суспільна небезпека корупції в діяльності приватних підприємств проявляється у тому, що фінансові ресурси, які циркулюють поза державним і громадським контролем, мають підвищений корупційний потенціал.

Запобігання корупції у приватному секторі розглядається однією з важливих складових частин функціонування загальної системи запобігання корупції в Україні. Проте, в цілому, запобігання корупції у приватному секторі на сьогодні знаходиться у зародковому стані.

Проблемою в сучасному економічному житті України залишаються випадки зрощення бізнесу та влади, що створює перешкоди для провадження господарської діяльності іншим суб'єктам господарювання. Подолання зазначеної проблеми повинно здійснюватися шляхом ліквідації корупційних

⁵⁷ Корупція в приватному секторі. URL: http://91.142.175.4/nazk_files/doslidzhennya/8.pdf. С. 7. (дата звернення: 03.07.2019)

схем, запровадження чітких процедур участі суб'єктів господарювання та інших організацій у розробленні актів законодавства, удосконалення антикорупційного законодавства в частині обмеження доступу юридичних та фізичних осіб, причетних до корупційних правопорушень, до ресурсів, що надаються державою (отримання державних кредитів, субсидій, субвенцій, податкових пільг, участь у публічних закупівлях), а також застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб.

Слід відзначити, що особливу роль у числі складових, які можуть забезпечити успішну антикорупційну діяльність, відіграє наявність належного законодавства. Адже зрозуміло: протидія корупції в правовій демократичній державі можлива лише на правовій основі - це стосується як правозастосовної діяльності, прояву політичної волі, так і всіх інших заходів, які вживаються у сфері протидії корупції. Вихід за межі правових рамок в антикорупційній діяльності - це шлях до службових зловживань за яких протидія корупції здійснюватиметься тими ж корупційними засобами.

Питанню запобігання корупції у приватному секторі присвячено Розділ X Закону «Про запобігання корупції», у якому визначені базові складові системи запобігання корупції у приватному секторі: 1) юридичні особи забезпечують розробку та реалізують антикорупційні заходи; 2) посадові особи або засновники юридичної особи забезпечують регулярну оцінку корупційних ризиків і здійснюють відповідні антикорупційні заходи; 3) юридичними особами може розроблятися антикорупційна програма (комплекс правил, стандартів і процедур щодо виявлення, протидії та запобігання корупції у діяльності юридичної особи); 4) співробітники юридичних осіб, де прийнята антикорупційна програма, зобов'язані дотримуватися встановлених стандартів доброчесності та антикорупційних обмежень; 5) антикорупційні програми юридичних осіб можуть включати забезпечення юридичною особою розробки та вжиття заходів, які є необхідними та достатніми для запобігання, виявлення і протидії корупції у діяльності такої юридичної особи; 6) керівник юридичної особи, де затверджена антикорупційна програма, визначає серед співробітників

Уповноважену особу з антикорупційних питань, яка відповідає за реалізацію цієї програми⁶.

В 2017 році НАЗК затвердило «Типову антикорупційну програму юридичної особи», яка була розроблена спільно з представниками національного і міжнародного експертного середовища та передбачала обов'язкову для юридичної особи вимогу розробки та впровадження комплексу заходів, які є необхідними та достатніми для запобігання і протидії корупції.

Насамперед, до таких заходів належить періодична оцінка корупційних ризиків у діяльності юридичної особи, а саме: внутрішня, (яка проводиться щонайменше один раз на рік) та зовнішня оцінка корупційних ризиків, (яку проводять організації, що надають аудиторські, юридичні чи консалтингові послуги, або незалежні експерти). Ч. 2 ст. 62 Закону України «Про запобігання корупції» []⁷ визначає перелік юридичних осіб, для яких Антикорупційна програма затверджуються в обов'язковому порядку це: 1) державні, комунальні підприємства, господарські товариства (в яких державна або комунальна частка перевищує 50%), де середньооблікова чисельність працівників за фінансовий рік перевищує 50 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період перевищує 70 млн грн; 2) юридичні особи, які є учасниками попередньої кваліфікації, учасниками процедури закупівлі відповідно до Закону України «Про публічні закупівелі», якщо вартість закупівлі товару (товарів), послуги (послуг), робіт дорівнює або перевищує 20 млн грн. (Слід зазначити, що для останніх відсутність антикорупційної програми має наслідком відмову в участі у процедурі закупівлі та відхиленні тендерної пропозиції) []⁸.

Антикорупційна програма підприємства повинна містити посилання на інші внутрішні акти підприємства, які мають відношення до запобігання та

⁶ Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року №1700-VII.// Відомості Верхов. Ради України (ВВР), 2014, № 49, ст. 2056.

⁷ Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року №1700-VII.// Відомості Верхов. Ради України (ВВР), 2014, № 49, ст. 2056.

⁸ Про публічні закупівлі: Закон України від 25 грудня 2015 року №992 - VIII // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1916, №9, ст.89.

протидії корупції (положення підприємства щодо конфлікту інтересів або щодо проведення закупівель тощо), що дозволить забезпечити єдині підходи з реалізації антикорупційної політики.

Світова практика свідчить, що впровадження антикорупційних програм для юридичних осіб є дієвим інструментом для створення системи запобігання корупції, виявлення та подолання її соціальних передумов і наслідків. Антикорупційних програми для юридичних осіб повинні містити у собі чіткий *перелік комплаєнс-процедур*⁹.

Також не слід забувати про такий механізм протидії корупції як *антикорупційні стандарти*. На думку фахівців, запровадження у бізнес-середовищі єдиного стандарту з проведення антикорупційних заходів дозволить підвищити ефективність протидії корупції в приватній сфері.

Стандарт ISO 37001 вимагає того, щоб юридичні особи вжили низку заходів, що відповідають їхнім особливостям для запобігання можливого хабарництва. Вони містять: схвалення антикорупційної політики; призначення відповідального співробітника з питань дотримання вимог; перевірку та навчання співробітників; проведення оцінки корупційних ризиків; впровадження фінансового та комерційного контролю; стимулювання процедур звітування та проведення досліджень; інформування про політику, процедурах і вимогах до всього штату, підрядникам, постачальникам і іншим третім особам.

Вважаємо що, одним із шляхів поліпшення ефективності протидії корупції у приватному секторі є *підвищення рівня поінформованості суб'єктів господарювання про доброчесність ведення бізнесу*. Підтримка ділової репутації, удосконалення стандартів доброчесності відповідно до найкращих міжнародних практик, протидія корупції, послаблення регуляторного тиску, полегшення доступу до кредитування, а також сприяння виходу на міжнародний ринок можливе через участь бізнесу у Всеукраїнській мережі доброчесності.

⁹ Головкін Б. М. Антикорупційний менеджмент у митній справі. Фіскальна політика в Україні в кримінально-правовому вимірі: зб. тез доп. Всеукр. наук. - практ. інтернет-конф. (26 квіт. 2016 р.). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 60–65.

Популяризації доброчесного ведення бізнесу серед суб'єктів господарювання сприятиме створення реєстру, основною метою якого стане формування переліку суб'єктів господарювання, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення.

Автор підтримує думку більшості вчених, про необхідність запровадження *Кодексів етики юридичної особи*, які є важливою складовою у протидії корупційним правопорушенням у приватному секторі, вони сприяють відкритості компанії як для її співробітників, так і контрагентів, регуляторів, допомагають співробітникам чітко зрозуміти, яка поведінка від них очікується та підтримується керівництвом та акціонерами компанії під час реалізації зобов'язань та цілей компанії.

На наш погляд, подальшої активізації потребує робота з *формування негативного ставлення громадян до корупції*. Для реалізації цієї функції уповноваженим підрозділам рекомендовано здійснювати наступні заходи: 1) системно розміщувати у засобах масової інформації публікації або відповідні повідомлення; 2) проводити комунікативні заходи з питань реалізації державної антикорупційної політики, зокрема періодичні (щомісячні, щоквартальні); 3) розміщувати тематичні виступи в аудіовізуальних засобах масової інформації; 4) проводити тренінги, семінари, круглі столи, конференції, навчання тощо.

На нашу думку, запобіганню корупції у приватному секторі також буде сприяти посилення юридичної відповідальності керівника підприємства або відповідального за протидію корупції за невиконання Антикорупційної програми, а саме: 1) *до адміністративної відповідальності* у вигляді штрафу за нежиття заходів щодо протидії корупції (застосовується у разі виявлення корупційного правопорушення), з наявних 2040 - 6800 гривень до 3400 (200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, далі - н.м.д.г.) -17000 гривень (1000 н.м.д.г.); 2) *до кримінальної відповідальності* у вигляді таких альтернативних покарань: штраф до 34000 гривень (2000 н.м.д.г.), або виправні роботи строком до 2 років, або обмеження волі строком до 3 років, з

позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 5 років.

Сподіваємоя, що реалізація запропонованих нами заходів дозволить суттєво знизити рівень та ризики корупції в приватній сфері.

З метою подальшого підняття ефективності діяльності з запобігання корупції у цій сфері, на нашу думку, необхідно: 1) прийняти Закон «Про бізнес-омбудсмена», що забезпечить належний правовий статус та подальший розвиток інституту бізнес-омбудсмена; 2) сформувати та затвердити вичерпний перелік складників системи антикорупційного комплаєнсу для представників вітчизняного бізнесу; 3) завершити розробку та прийняття заходів нової Антикорупційної стратегії на 2020–2022 роки в частині запобігання корупції в приватному секторі; 4) завершити підготовку і в першочерговому порядку прийняти Закон «Про адміністративну процедуру»; 5) розробити рекомендації та методики для сприяння юридичним особам приватного права у підготовці та вдосконаленні кодексів поведінки; 6) налагодити постійну та ефективну співпрацю між органами публічної влади та Всеукраїнською мережею доброчесності, що була презентована Радою бізнес-омбудсмена, метою якої є просування ідеї етичного та відповідального ведення бізнесу, що сприятиме підтримці ділової репутації, удосконаленню стандартів доброчесності відповідно до найкращих міжнародних практик, протидії корупції, послабленню регуляторного тиску, полегшенню доступу до кредитування, а також сприятиме виходу на міжнародний ринок; 7) забезпечити функціонування Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення, у тому числі в частині внесення до нього відомостей про юридичних осіб, до яких застосовано заходи кримінально-правового характеру у зв'язку з вчиненням корупційного правопорушення, з метою унеможливлення їх участі у виконанні державних замовлень і контрактів; 8) впровадити в діяльності державних підприємств, які є замовниками відповідно до Закону України «Про публічні закупівлі», конкурентних та прозорих правил закупівель товарів і послуг, встановлених

законом; 9) продовжити реформування сфери публічних закупівель шляхом: розширення системи електронних закупівель для охоплення всіх публічних закупівель; зменшення кількості винятків, які дають змогу проводити процедури у неконкурентний спосіб; удосконалення державного контролю і моніторингу за дотриманням законодавства у цій сфері; 10) забезпечити співпрацю НАЗК із бізнес-середовищем в частині роз'яснення та практики застосування нових антикорупційних стандартів, щодо застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб у зв'язку із вчиненням корупційного правопорушення; 11) проводити інформаційні заходи для бізнес-середовища з метою популяризації доброчесності бізнесу, а також розширення Всеукраїнської мережі доброчесності; 12) проводити регулярні тренінги з питань дотримання доброчесності та запобігання корупції під час здійснення публічних закупівель для представників приватного сектору, представників органів правопорядку, державних контролюючих органів на центральному та місцевому рівні; 13) запровадити ефективний механізм реагування уповноважених органів на факти корупції під час здійснення публічних закупівель (процедури розірвання або визнання недійсними договорів).

Література:

1. Конституція України // Відом. Верхов. Ради України (ВВР), 1996, № 30. – ст.141.
2. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 року № 2229-XII // Відом. Верхов. Ради України (ВВР), 1992, №27, ст.38.
3. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року №1700-VII. // Відом. Верхов. Ради України, 2014, №49, ст. 2056.
4. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII // Відом. Верхов. Ради України (ВВР), 2015, №2-3, ст.12.
5. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки: Закон України від 14 жовтня 2014 року №1699-VII. // Відом. Верхов. Ради України (ВВР), 2014, №46, ст. 2047.

6. Про Національне антикорупційне бюро України»: Закон України від №1698-VII від 14 жовтня 2014 року // Відом. Верхов. Ради України (ВВР), 2014, №47, ст.2051.
7. Про національну поліцію: Закон України від 02 липня 2015 року № 580 – VIII // Відом. Верхов. Ради України (ВВР), 2015, №40-41, ст.379.
8. Про публічні закупівлі: Закон України від 25 грудня 2015 року №992 - VIII // Відом. Верхов. Ради України (ВВР), 2016, №9, ст.89.
9. Питання запобігання та виявлення корупції: постанова Кабінету Міністрів України від 04 вересня 2013 р. № 706 //Урядовий кур'єр від 03.10. 2013 р.- № 180.
10. Про утворення Ради бізнес-омбудсмена: постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 р № 691 //Урядовий кур'єр від 12.12.2014 р.-№232.
11. Про утворення Національної агенції і питань запобігання корупції: постанова Кабінету Міністрів України від 03 березня 2015 р. № 118 //Офіційний вісник України від 03.04.2015 р. - №24, стор.24, ст.164.
12. Про затвердження Положення про Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру Генеральної прокуратури України: Наказ Генпрокуратури України від 12.04.2016 р. № 149. // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651> (дата звернення: 10.07.2019).
13. Про затвердження Типової антикорупційної програми юридичної особи: Рішення Національного агентства з питань запобігання корупції 02 березня 2017 року № 75. // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: [http:// zakon2.rada.gov.ua/laws](http://zakon2.rada.gov.ua/laws). (дата звернення: 03.07.2019).
14. Методичні рекомендації щодо розробки та впровадження системи заходів щодо запобігання та протидії корупції. URL:[http://cgpa.com.ua/Policy doc](http://cgpa.com.ua/Policy%20doc). (дата звернення: 03.07.2019).
15. Конвенція ООН проти корупції – ООН, 31 жовтня 2003 року // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua> (дата звернення: 03.07.2019).
16. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією – Рада Європи, 27 січня 1999 року. // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL:<http://zakon.rada.gov.ua>. (дата звернення: 03.07.2019).

17. Тихомиров Ю.О. Современное публичное право: монографический учебник. – Москва: Эксмо, 2008. – 446 с.
18. Злочинність у паливно-енергетичній сфері України: кримінологічна характеристика та запобігання: монографія / за заг. ред. Б.М. Головкина. - Харків: Право, 2013. – 248 с.
19. Політична економія: навч. посібник./за загальною ред. Г.А. Оганяна.- К., МАУП, 2003.- 520 с.
20. Великий Енциклопедичний юридичний словник / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка. – К.: Юридична думка, 2007. – 992 с.
21. Олійник О. Фаворитизм і кронізм як основні критерії кадрового добору політико-управлінської еліти в Україні. // Віче: громадсько-політичний і теоретичний журнал, 2014, № 20. - С. 2-5.
22. Христич І.О. Дослідження корупції в приватній сфері України.// Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту, Випуск 6, том 3, 2017.- С.84-87.
23. Ярмоленко О. Тіньова економіка. // Політика і час.- 1996, № 5. - С.52.
24. Дзюба А.Ю. Деякі аспекти запобігання корупції у приватній сфері. // Матеріали Всеукр. наук. - практ. конф. «Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності». - Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2017. - С. 191-195.
25. Головкин Б.М. Антикорупційний менеджмент у митній справі. // 3б. тез доп. Всеукр. наук. - практ. інтернет-конф. «Фіскальна політика в Україні в кримінально-правовому вимірі», (26 квіт.2016 р.). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 60–65.
26. Білецький А.В. Корупція у приватному секторі та роль громадськості у її запобіганні. URL: <file:///C:/Users/82919-1-PB.pdf> (дата звернення: 03.07. 2019).
27. Нарсесян А.С. Коррупция и служебная преступность в частном секторе: проблемы понимания и нормативного регулирования. URL: [http:// C:/Users/ Admin.pdf](http://C:/Users/Admin.pdf). (дата звернення: 03.03.2017).
28. Некрасова Т.А. Социально-правовая природа и последствия коррупции в частноправовой сфере. URL: <http://w.pc-forums.ru/m211.html> (дата звернення: 03.03.2017).

29. Бізнес-омбудсмен (Україна) URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>. (дата звернення: 03.07.2019).

30. Бізнес-омбудсмен: за рік наша допомога бізнесу у фінансовому вираженні становила 6 мільярдів. URL: <https://unian.ua/business> (дата звернення: 03.07.2019).

31. Корупція в приватному секторі. URL: http://91.142.175.4/nazk_files/doslidzhennya/8.pdf.- С. 7 (дата звернення: 03.07.2019)

32. Как Microsoft борется с коррупцией. URL: https://www.iso.org/ru/news/ref_2238.html (дата звернення: 03.07.2019).

33. CPI-2018: Україна знову гірше всіх сусідів, окрім Росії. URL: <https://ti-ukraine.org/news/cpi-2018> (дата звернення: 03.07.2019).